

Селянська революція

УДК 94(470+571) «1902/1907»

І. Г. Верховцева

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ізмаїльського державного гуманітарного університету

ПОЛІТИЗАЦІЯ САМОВРЯДУВАННЯ СЕЛЯН У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У 1902 – 1907 РОКАХ ЯК ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Охарактеризовано політизацію установ селянського самоврядування у 1902 – 1907 рр., з'ясовано його чинники. Автор вважає, що це знаменувало початок селянської революції, оскільки установи селянського самоврядування у 1902 – 1907 рр. стали територіально-організаційним каркасом селянських протестних акцій. На сходах селяни, разом із вимогами демократизації установ селянського самоврядування, вимагали зміни в країні правлячого режиму. Засобом агітації на сходах та серед очільників установ самоврядування ліворадикальні партії намагалися заручитися підтримкою селян та подвинути їх на революційні виступи проти влади.

Ключові слова: селянське самоврядування, Російська імперія, сільська громада, сільський схід, волосний схід, селянська революція.

Постановка проблеми. Становлення у сучасних постсоціалістичних країнах Східної Європи важливої складової демократичного суспільства – місцевого самоврядування пов'язане з історичними традиціями. Зокрема, з функціонуванням у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. селянського самоврядування на теренах тих з них, які означеними часами входили до складу імперії Романових. Дослідження цього історичного явища, безумовно, сприятиме з'ясуванню коріння чималої кількості проблем місцевого самоврядування у сучасному східно-європейському регіоні, подоланню таких негативних явищ, як корумпованість, клановість, корпоративні змови та неправові дії у середовищі обраного населенням місцевого істеблішменту, відчуження мешканців регіонів від влади, неможливість реалізувати ними свої права в управлінні малою батьківщиною тощо.

Самоврядування селян було запроваджене Великою реформою 1861 р. і було чинним до початку Лютневої революції 1917 р. (офіційно іменувалося громадським управлінням села [1, 147], але також вживалася й неофіційна назва «мирське самоврядування», пов'язана з історичними традиціями дореформених часів, коли «миром» називали громади селян [2, 144]). Покликане стати інструментом аграрного оновлення «однієї шостої земного суходолу», воно мало залучити до управління місцевостями селянство, що становило майже 9/10 населення імперії. До системи селянського самоврядування входили структури сільського (сходи і старости) і волосного (сходи, старшини, правління,

суди) рівнів. Вона була тісно пов'язана з земським самоврядуванням (на волосних сходах обиралися делегати, які потім обирали земських гласних з селян). Відповідно до уявлень батьків Великої реформи, у подальшому функціонування такої системи місцевого самоврядування мало призвести до скасування станових обмежень на селі й інтеграції його мешканців до усестанової системи представництва в країні, кардинального оновлення управління «селянською Росією» загалом. У цьому контексті громадське управління селом мало стати засобом організації господарського, соціального, культурного життя посткріпосного села [3; 4, 309]. Натомість пореформені часи не стали періодом втілення цих планів, а саме самоврядування селян з чинника модернізації країни перетворилося на гальмо її розвитку: ці установи виявилися нездатними управляти господарським життям села, виконувати важливі для держави фіскальні функції, що загрожувало руйнацією аграрного ладу в країні та занепадом її економіки загалом, оскільки саме селянські податки становили лівову долю надходжень до імперської скарбниці [5, 49]. Це змусило уряд у 1874 та 1889 рр. внести зміни до компетенції установ самоврядування селян й адміністративного контролю за їх діяльністю [6, 3–4; 7, 118]. Проте ефективність означених заходів була низькою, а наступні 1890-і рр. стали часом визрівання на селі масових протестних акцій, в яких установи селянського самоврядування взяли активну участь: 1902 р. «вибухнуло» українське Лівобережжя (Полтавщина, Харківщина), надалі аграрна революція поширилася на питому вагу європейської частини держави Романових, збуривши «селянську Росію» і давши імпульс доленосним для імперії революційним подіям 1905 – 1907 рр., які стали «генеральною репетицією» 1917 р. [8, 11; 9, 18; 10, 77].

На початку 1990-х рр. в історичній літературі поширилася концепція, за якою селянські виступи 1902 р. ознаменували початок селянської революції 1902 – 1922 рр. [8, 11; 8, 14; 11, 314]. За цими поглядами, саме на тлі останньої розгорталися і революційні події 1905 – 1907 рр., і аграрні реформи 1906 – 1911 рр., і революції 1917 р. та більшовицькі «військовий комунізм» й неп. Селянська революція «змусила державу визнати особливі інтереси і права села», – писав один із авторів В. Данилов [11, 319]. Ще з середини 1970-х рр. цей історик відзначав, що «мирське самоврядування» полегшувало організацію й об'єднання селян у їх виступах проти поміщиків в 1917 – 1918 рр. [12, 106]. Також дослідник вказував, що на початку ХХ ст. на історичну арену виступив новий селянин – «селянин епохи революції» [13, 6]. Проте сам В. Данилов і чимало з його однодумців початок селянської революції пов'язали з соціальною активізацією поземельної громади, яка «набрала рис революційної організації» [12, 106; 14, 65]. Натомість, характеризуючи піднесення селянського руху в 1905 – 1907 рр., вчені вказували, що «з кожним днем революції» селяни переконувалися, «наскільки

могутньою зброєю у боротьбі ... є їх мирська організація» [14, 73]. Однак, на наш погляд, дослідники не враховували того факту, що найбільшого розмаху селянські повстання цими роками мали місце на українському Правобережжі, яке понад 100 років до вказаних революційних подій поземельної громади не знало, а землекористування селян у цьому регіоні було подвірними [15, 343]. Проте 1861 р. тут, як і в інших європейських губерніях Російської імперії, було запроваджене громадське управління селом. Сталися масові селянські виступи у 1905 – 1907 рр. й у Бессарабії, де взагалі ніколи не існувало поземельних громад [15; 16, 127–128]. Це змушує припустити, що під «мирським самоврядуванням» початку ХХ ст., яке, на думку згаданих істориків, об'єднувало й організовувало селян у їх виступах в 1905 – 1907 рр., слід розглядати селянське самоврядування (громадське управління селом), введене Великою реформою. Відтак, структурами, що виконували роль територіально-організуючого каркасу під час селянських протестів 1902 – 1907 рр., є всі підстави вважати систему установ селянського самоврядування. Вони взяли активну участь у революційних подіях тими часами і політизувалися, що, на нашу думку, могло стати початком селянської революції у 1902 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становище селянського самоврядування у 1902 – 1907 рр., його вплив на соціально-політичне життя в Російській імперії досі не стали предметом ретельного наукового аналізу. Окремі аспекти проблеми, хоча і дещо фрагментарно, висвітлено істориками початку ХХ ст. [17] і 1920–1991 рр. [16; 18–32], досліджуються сучасними вітчизняними [9; 10; 32–39] та закордонними вченими [8; 14; 13; 40–46]. Зокрема, охарактеризовано приговорний рух селян, утворення селянських республік, революційну агітацію політичних партій серед селян засобом залучення до участі в опозиційній діяльності учасників сходів та їх очільників тощо. Окремо слід відзначити доробок Ю. Кукушкіна та М. Тимофєєва, які привернули увагу до «революційного характеру» сходів у 1905 – 1907 рр. [44, 16], та Н. Ковальнової, яка відзначила організуючу роль сільських громад у виступах селян [39, 125–126]. Вагомим внеском у розробку проблеми стало видання радянськими і сучасними дослідниками збірок документів, у яких висвітлено події в сільській Росії у 1900 – 1907 рр. як у загальноімперському, так й у регіональному ракурсах [47–56]. Попри це політизація установ самоврядування селян у 1902 – 1907 рр. та вплив цього фактору на перебіг революційних подій в країні на початку ХХ ст. належного аналізу вченими не зазнали.

Мета. Автор статті ставить за мету дослідити фактори, які зумовили політизацію установ самоврядування селян у перші роки ХХ ст. та сприяли розгортанню селянських протестних акцій 1902 – 1907 рр., що означало початок в країні у 1902 р. селянської революції.

Виклад основного матеріалу. 1880–1890-і рр. стали часом чергових змін у державній стратегії щодо села та в управлінні підданими Романових. Крім необхідності приборкати опозиційні імпульси, які мали місце з боку соціалістичного табору, серед чинників, що зумовили цей поворот реформаторського курсу, були і суто матеріальні,

пов'язані з загостренням у країні економічних проблем. На зламі 1870–1880-х рр. розпочалася світова аграрна криза, спровокована збільшенням постачання на європейські ринки дешевого американського хліба. У боротьбі за світові зернові ринки російський уряд був змушений зменшити експортні хлібні ціни. Унаслідок цього упродовж 1882 – 1897 рр. ціни на продукцію селянських господарств, що були основним постачальниками хліба на внутрішньому ринку, впали на 35 %. Загалом за період кризи ціни на російський хліб зменшилися удвічі. Оскільки 90 % усіх посівних площ в імперії становили зернові культури, влада мусила вдатися до жорстких методів регулювання внутрішнього ринку зерна. З двох основних постачальників зернової продукції в імперії – поміщицьких і селянських господарств – застосовувати методи радикального впливу з метою ефективного регулювання внутрішнього ринку у нових господарських реаліях влада могла лише відносно останніх [39, 80–81]. За таких умов потреба найшвидшого наповнення внутрішнього ринку країни дешевим хлібом зумовила переведення питання впорядкування управління селом з площини пошуку оптимальної моделі, здатної задовольнити питому вагу «гравців», що діяли на реформаторському полі, у площину бюрократичної регламентації й протекціонізму щодо селян загалом. Це зумовлювало подальшу бюрократизацію в управлінні селянською Росією та пошук компромісної позиції влади між двома «опонентами» – поміщицтвом і селянством. Невдоволення більшості дворян країни реформаторськими заходами Олександра II і систематично продуковані імперським істеблшментом пореформеними роками нові проекти облаштування села, сутність яких полягала у поверненні дворянству контролю над останнім [57, 289; 58, 110–116], відтепер могло бути нівельовано запровадженням такої моделі управління ним, яка б зробила поміщиків союзниками держави у справі аграрного оновлення країни та здатна була втілити плани бюрократії щодо керованості селом.

Перспективи останнього виглядали досить нечіткими. Селянське самоврядування тими часами було «річчю у собі» і постійно «вислизало» з-під контролю влади. Значною мірою це було пов'язано з відсутністю у царату цілісної стратегії щодо сільської Росії. Першочергово це стосувалося таких її компонентів, як створення фіскальної інфраструктури села, технологій адміністрування, проведення необхідних кадастрових та межових робіт. Останнє носило запізнілий характер. Усі спроби влади діяти в цьому напрямі були неефективними, а причини носили об'єктивний характер. Передусім вони були пов'язані з відсутністю власне фахових методик здійснення таких робіт. Болючою проблемою було і звичаєве право, яким регулювалося не тільки сільське повсякдення, а й у більшості випадків земельні відносини на селі [57, 255]. Виходом із кризового становища, в якому на початку 1880-х рр. опинилися і аграрна політика, і село загалом стала державна інтервенція у внутрішнє життя сільського соціуму, невтручання в яке так палко обстоювали під час розробки Великої реформи слов'янофіли. 1886 р. видано закон «Про порядок вирішення сімейних розподілів у сільських громадах, в яких існує громадське користування мирською польовою

землею». Ним жорстко регламентувалися родинні розподіли землі. Це сприяло штучній консервації патріархальної селянської родини. Надалі цю реформаторську лінію продовжено виданням у 1893 р. двох положень: «Про утвердження правил про переділи мирської землі» (від 8.06.1893.) та «Про деякі заходи з попередження відчуження селянських надільних земель» (від 14.12.1893.). У 1894 р. набули чинності нові паспортні правила, які закріпили права громади стосовно тих, хто заборгував по сплаті податків, а також права господаря родини стосовно її членів у цій сфері. Сутність заходів полягала передусім в обмеженні пересування селян та земельних переділів [59, 54–55; 60, 42]. Безумовно, цей реформаторський курс було спрямовано на підтримку поземельної громади, яку царат розглядав як свою соціальну опору, тому прагнув консервації обцинних порядків там, де існувала поземельна громада. Виняткове значення у цьому контексті мало положення 14 грудня 1893 р. про заборону виходу з общини без згоди «миру» і дострокового погашення викупного боргу, продажу, дарування або розміщення у заставу селянських земельних ділянок. Якими були наслідки цього нововведення у розрізі функціонування установ громадського самоврядування селян? Передусім привертає увагу збільшення функцій сільського сходу з питань регулювання на селі земельних відносин. Відтепер розв'язання найважливіших для селянського землеустрою проблем залежало від колективної волі односельчан, а не від зусиль родини чи окремого селянина. Відтак каналів розвитку буржуазних відносин на селі та способів перетворення селян на індивідуальних власників землі стало значно менше.

Серед кроків, здійснених владою у пошуках виходу з кризового становища в аграрній сфері загалом та у громадському управлінні селом зокрема, своє місце посіла реформа 1889 р., якою було запроваджено нову структуру в адмініструванні на селі – дільничного земського начальника та змінено організаційні засади діяльності волосних судів. Головною тезою, яку сформулювало керівництво МВС, запроваджуючи цей новий інститут, стала думка про безпосередній зв'язок між незадовільним становищем села зі слабкістю регіональної бюрократії [61, 127]. У контексті реформаторських заходів другої половини 1880-х рр., за положенням 12 липня 1889 р., у частині відносин земського начальника з установами громадського управління селом передбачалося, що із запровадженням цієї посади вносяться зміни у Положення 1861 р. Зокрема, відтепер волосний старшина мав «завчасно» надавати земському начальнику список справ, що підлягають розгляду на волосному сході, та приговор сільського сходу, який підлягав затвердженню земським начальником або повітовим з'їздом. Земському начальнику належало здійснювати нагляд за усіма установами селянського громадського управління, ревізувати їх, а також виконувати окремі поліцейські функції у період відсутності в повіті справника чи станового пристава, вносити зміни у порядок денний сходів. Зокрема, він мав право доповнювати останній тими питаннями, які адміністратор визнає необхідним; розглядати скарги щодо неправильного обрання селянських посадовців та їх звільнення, а також усі приговори сходів аж до їх

скасування, якщо ними порушувалися окремі правові норми.

Крім контролю за «законністю» й ефективністю діяльності установ селянського самоврядування, до функцій земського начальника входило також виконання функцій мирового суду. Саме до нього селяни раніше могли апелювати у випадках, коли до цього їх примушувала «критична маса» беззаконних вироків волосного суду й обурення члена сільської громади спонукало його шукати правду «поза селом». Отже, земські начальники були покликані розв'язувати чимало як повсякденних, так і стратегічних завдань сільського життя у контексті аграрної модернізації країни. «Поставити» суспільству необхідну армію безкоштовних держслужбовців, які б не тільки узялися за справу упорядкування управління селом з «відповідальністю», а до того ж були ще й достатнього освітнього рівня, міг тільки «шляхетний стан». Відтак у 1889 р. нобелі знов були «призвані» владою на службу вітчизні.

Громадські діячі, депутати закидали земським начальникам звинувачення у свавіллі, репресіях, жорстокості, антинародній діяльності. Часто йшлося про значні повноваження цього посадовця щодо покарання селян за борги з виконання повинностей і сплати податків. Ця хронічна хвороба наприкінці 1880-х рр. потребувала системних кроків із її подолання. Натомість земельний голод, демографічний бум кінця XIX ст., неврожаї й селянські голодування, які періодично вражали село, не сприяли її вирішенню. Вихід владою було знайдено в особливих способах «лікування» хронічних неплатежів селян – персональній волі адміністратора, який міг застосовувати каральні засоби задля вирішення проблеми. Зрозуміло, у цих відносинах з селянином земський начальник, як представник водночас і дворянської корпорації, і бюрократії, в очах селянина швидше представляв не державу, а учорашнього пана. У 1907 р. губернатори вказували, що з появою земських начальників з'явився «орган действительного надзора за всеми сторонами крестьянской жизни» [62, 296].

Наступним реформаторським кроком влади, що вплинуло на діяльність установ селянського самоврядування, було видання у 1890 р. нового земського положення. Не повторюючи хрестоматійного щодо зменшення селянського представництва у цих всестанових установах місцевого самоврядування в результаті виходу вказаного положення, вважаємо доцільним наголосити, що, згідно з ним, волосні сходи зобов'язувалися «призначати» з волосних мирських сум грошове утримання земським гласним з селян [63, 501]. На наш погляд, це означало подальшу інтервенцію влади у суто «самоврядну» сферу діяльності установ громадського управління селом, адже мирські видатки надежали до тієї частини бюджетів установ селянського самоврядування, де діяв принцип самообкладення, адже платежі призначалися суто на потреби сільських і волосних громад. І хоча цей реформаторський крок стосувався потреб місцевості, у якій мешкали селяни, запроваджувати такий захід в адміністративний спосіб означало посилювати бюрократичний тиск на установи громадського управління селом.

Крім посилення адміністративного втручання у діяльність установ самоврядування селян і

бюрократизацію управління ними загалом, у 1880–1890-і рр. царат вдався і до консервації елементів станово-корпоративних відносин у діяльності вказаних установ. За «Загальним положенням про селян, що вийшли з кріпацької залежності» 1861 р. (далі – Положення 1861 р.), до складу сільської громади входили одне або кілька селищ. Відповідно, у сільському сході могли брати участь представники однієї чи кількох поземельних громад там, де такі існували. Це часто ускладнювало вирішення важливих для селян земельних питань, адже економічне становище, загалом господарські інтереси різних земельних громад не завжди співпадали. Конфліктна ситуація в умовах існування колової поруки спостерігалася і при стягуванні податків, розверстанні їх серед членів сільської громади. Посткріпосними часами мали місце постійні звернення селян про утворення окремих сільських громад із селищ, що були адміністративною волею поєднані в одну структуру під час утворення сільських громад у 1861 р. Через це у 1887 р. Сенат узаконив селищні сходи. Щоправда, їх компетенцію було поширено лише на питання прийняття нових членів до складу громади. Адміністративний хаос на селі посилювало узаконення 4 березня 1897 р. з'єднаних сільських сходів, які мали юрисдикцію у питаннях виконання повинностей. У 1901 р. ситуація ще більше ускладнилася: компетенцію селищних сходів було розширено включенням до неї питань розпорядження мирською землею у випадках, коли землею володіла не уся сільська громада, а лише мешканці окремих селищ, а також розверстання повинностей, виборів повірених осіб від селищ з різних питань, переділів землі в общині та у селянських родинах [64, 63; 65, 155].

Отже, вказаними нововведеннями по суті було зруйновано структуру системи громадського управління селом, запроваджену Положенням 1861 р. Протягом 1887–1901 рр. до неї було включено селищні та з'єднані сільські сходи з чітко не визначеними сферами компетенції. Враховуючи, що сільські сходи мали значно ширші повноваження, ніж волосні (волосять у системі самоврядування селян виконувала адміністративні та судові функції щодо установ сільського рівня), констатуємо: центр господарського і громадського життя селян відтепер зосереджувався лише на сільському рівні. Останнє перетворилося на самодостатній «селянський світ», оскільки на сільському сході вирішувалося усе: від прийняття селянина до складу громади та звільнення з неї і сплати податків до питань землеулаштування, важливіших за яких для землероба нічого не було, адже земля годувала, з нею пов'язувалися добробут селянської родини, її майбуття, становище у сільському соціумі з його колективістським соціокультурними настановами. Волость же стала адміністративною надбудовою, яку мало турбували проблеми окремого селянина і яка діяла в інтересах ефемерної для нього волосної громади. Це, на наш погляд, посилювало розбалансування в системі селянського самоврядування, оскільки додавало ваги сільській ланці вказаної системи управління і могло призвести до протистояння між його селянською та волосною ланками. Сільські громади були юридичними особами, які могли володіти «мирськими грошовими капіталами», «хлібними запасами», «набувати у власність рухоме та нерухоме

майно» [66, 3–4]. Потрібно врахувати, що у сільських представницьких установах брали участь усі домогосподарі села, що активізувало важливий чинник – силу селянського колективу, сприяло згуртуванню, соціальній солідарності мешканців сільської громади. Протягом 1889–1902 рр. перелік питань, які могли вирішуватися на сільських сходах, поповнився вибором кандидатів до волосного суду, правом «відібрання» паспортної книжки та вирішенням справ, передбачених «Положенням про види на мешкання», перейменуванням селища на місто, а також низкою питань «з задоволення продовольчих потреб селян» [66, 14–15].

Отже, протягом 1880-х–1900-х рр. законодавцем було закріплено високий статус сільської громади у системі громадського управління селом. Відтепер на нижчому, базовому рівні, самоврядування селян представляло собою цілком самодостатню структуру, яка забезпечувала функціонування сільського соціуму. По суті законодавець посприяв самодостатності сільської Росії й у соціокультурному, й в управлінському відношеннях. Іншими словами, на початку ХХ ст. село у складі імперії Романових представляло собою справжню державу в державі – «сільську Росію». Вона виступала у якості *vizavi* царської, «офіційної» Росії. З цієї точки зору, виконання сільською громадою фіскальних функцій швидше було нав'язаною ззовні, чужою для сільського соціуму функцією і входило в антагонізм із іншими функціями, що забезпечували життєздатність сільського соціуму. Відтак логічним було очікувати, що село спробує скинути з себе це «державне ядро» й улаштувати життя у власному самодостатньому світі на власній, селянській, розсуд. Перший «натиск» у цьому напрямі мав бути спрямований проти тих, хто в середині самої сільської громади представляв «чужу» для селянина державну організацію – сільських старост, підлеглих волосним старшинам та земським начальникам.

Як свідчать архівні джерела, останніми десятиліттями ХІХ – на початку ХХ ст. спостерігалася піднесення активності сходів у протистоянні з селянською бюрократією, передусім із сільськими старостами. Селяни Київщини скаржилися місцевим адміністраторам: «Наш Рождественський сільський староста Іван Кибалка привласнив собі широкі права, ... на сході каже: що схочу, те і зроблю» [67, 417–417зв]. В інших випадках губернському начальству доповідалося, що «сільський староста з писарем протягом шести років вносили у банк» по 600 крб. з відсотками на будівництво сільської школи, а на рахунок сільської громади замість 3,6 тис. крб. є усього 1707 крб. 55 коп.». Тридцять три селянина, які це написали, вказали, що побоюються з боку старости і писаря штрафів та арештів [68, 37зв–38]. Наявність чисельних звернень селян, адресованих безпосередньо губернатору, констатувало керівництво Київщини. [69, 15]. Реакція влади на подібні «сигнали» була. Протягом лише 1888 р., як вказувалося у звіті Київського губернатора, 44 сільських посадовця було віддано під суд, ще 92 позбавлено посад, 816 зазнали адміністративних стягувань. Загальна кількість селянських скарг на сільських посадовців дорівнювала 694 [70, 34зв–36зв]. У Мінській губернії під час роботи губернської наради у 1894–1895 рр. місцевими адміністраторами навіть

порушувалося питання стосовно того, «чи може місцевий старшина не залежати від сільських старост» [71, 2зв, 7–7зв].

Підтримка владою селянської активності на рівні сільської громади підживлювалася роз'ясненням Сенату щодо того, хто мав право брати участь у сільському сході. Зокрема, вказувалося, що чисельність сільського сходу визначалася чисельністю осіб, які отримали земельні ділянки, відповідно, кожен глава родини, яка входила до складу громади, вважався домогосподарем і зараховувався до списку осіб, які мали право голосу на сході [72, 3зв–4зв, 10]. Подальшими роками урядова підтримка сільської ланки громадського управління селом розвивалася у напрямі створення умов до станової мобільності. Зокрема, засобом прийняття приговорів сільськими громадами селяни навіть могли переходити у міщани [73, 12]. Самі селяни за таких сприятливих щодо сільської громади умов, створених владою, схоже, настільки «повірили» у свої сили, що стали зменшувати платню очільникам установ свого самоврядування або взагалі позбавляти старост і старшин грошового утримання. 1893 р. Державна Рада навіть змушена була прийняти щодо цього спеціальне рішення. Як повідомляв 1894 р. земський начальник Золотоніського повіту, що на Полтавщині, рішення полягало в обов'язковості сплати «визначеного вищим керівництвом» грошового «або іншого» утримання з мирських коштів волосним та сільським посадовцям, яке мало вноситися у кошторис видатків громади. Згаданий земський начальник, як це пересічно буває з місцевими адміністраторами, вказівку коронної влади «підсилив» власними ініціативами у межах репресивно-каральних повноважень, наданих йому державою. Він через «сільське начальство» наказав, аби сходи у майбутньому не зменшували платню сільським посадовцям і попереджав, що у протилежному випадку буде притягувати до суворой відповідальності [74, 15].

Іншим тривожним «дзвінком» стали випадки, коли сходи без відома старост вдавалися до прийняття самочинних рішень щодо виселення до Сибіру своїх односельців. Такий випадок мав місце, приміром, у вересні 1895 р. на Вербецькому сільському сході в Кам'янецькому повіті Подільської губернії. Ухвалою приговору з громади було виселено Якова Нікіфорова [75, 15]. З огляду на це, немає нічого дивного, що наступними роками, як констатувало керівництво МВС, «массовые порубки лесов, разгромы хлебозапасных магазинов, прекращение платежей и требования возврата уплаченных сборов» стали здійснювати «противозаконные сборщики, именуемые себя сходами». При цьому очільники МВС обурювалися, що «сільське начальство» «допускає різні сходи і зібрання» [76, 1; 76, 7–8].

Активність сільських сходів примусила старост «відступити» та «віддатися на милість» селянської маси. У селі Піщане Золотоніського повіту на Полтавщині в квітні 1890 р. селяни здійснили потраву толочної землі, яку, на переконання селянського загалу, «у незаконний» спосіб зорали деякі односельчани. На сході залунали пропозиції зламати огорожі й засипати канами, якими селян відмежували від самочинно привласнених кількома односельцями ділянок. На це селянський загал тричі відгукнувся: «Згодні». Натовп пішов громити огорожі, знесли

плітні. Реакція старост була очікуваною, останні відповіли сходу: «Як ви, панове, згодні на це, ... то і ми згодні». Під час обговорення подальших дій на сході лунало: «Бо чинити опір громаді ніхто не сміє». Коли ж потерпілі від дій сходу селяни звернулися до старост з проханням оцінити збитки, то отримали відмову. Мовчки спостерігав за усім, що відбувалося тими днями, і волосний старшина [77, 60–62]. Апогеем подібного всевладдя сільських сходів стали події у квітні 1905 р. у Рязанському повіті. Земський начальник доносив, що селяни відтепер відкрито говорять, що настав такий час, коли вони можуть не рахуватися ані з владою старости і старшини, ані з владою поліції і навіть з самим земським начальником, адже достатньо їм з'явиться усім миром в місто, щоб примусити завдовольнити їх бажання [32, 65].

Неврожаї та голодні 1899–1900 рр., промислова криза 1900–1901 рр., яка змусила повернутися у рідне село чимало з тих селян, хто пішов заробляти у міста, загострили у країні проблему малоземелля, здетонували соціальний вибух. У 1902 р. країну охопила селянська революція, що розпочалася навесні 1902 р. низкою антипоміщицьких повстань на українському Лівобережжі (Полтавщина, Харківщина). Вони супроводжувалися підпалами панських маєтків, самочинними розподілами поміщицької землі, насиллям, кривавими розправами з дворянами та місцевими чиновниками. Документи свідчать, що ще з жовтня 1901 р. селяни на сходах колективно укладали письмові звернення на адресу місцевої адміністрації, в яких повідомляли про свої злидні, проте відповідей на них не отримували [53, 138].

Драматична ситуація мала місце у Ровенському повіті на Київщині. 18 лютого 1903 р. проти адміністративних і судових рішень місцевої влади постали 800 мешканців села Корость Ровенського повіту. Приводом стало прибуття у село мирського посередника з представниками судових установ, які привезли 7 виконавчих листів. Відповідно до них селяни, що незаконно привласнили сервітути та здійснили потраву на поміщицьких пасовиськах, мали сплатити чималу суму компенсації за заподіяну шкоду. Мирський посередник став умовляти селян добровільно сплатити гроші, які присудив суд. У наговпі, що вийшов на зустріч представникам влади, були 140 сільських старост та волосний старшина, а також жінки і діти. Селяни вигукували, що не будуть сплачувати круговою порукою кошти. Тоді представники влади спробували описати майно селян для продажу, щоб компенсувати збитки поміщику. Натовп став чинити опір і вигукував «Не давати ... бий...». Посадовці сховалися у будинку, натовп став громити його, селяни розібрали дах, стали кидати каміння, багнюку, кілки у приміщення. Тоді до повстанців вийшов священник з хрестом. Йому вдалося усмирити селян. Мирський посередник з судовими виконавцями покинули село. Колективний виступ селян логічно закінчився укладанням на сході петиції на ім'я царя, де, зокрема, вказали, що не бажають сплачувати усією громадою 3090 крб. боргу поміщику [55, 139–141].

На наш погляд, наведені дані свідчать, що, будучи самодостатніми у вирішенні питань внутрішнього життя, сільські громади, організовані на територіальних принципах, отримавши протягом 1890-х рр. підтримку держави у протистоянні з

місцевим чиновництвом (при цьому сама держава і збільшила права бюрократії втручатися у «місцеві справи»), поступово перетворювалися на організаційні осередки селянських опозиційних виступів. На початку ХХ ст. їх самостійність виходить на вищий рівень.

Під час селянських виступів 1902 – 1907 рр. громади діяли досить організовано. У селі Тюнярь Городищівського повіту на Пензинщині селяни прийняли приговор про захоплення і розподіл 1 тис. десятин землі. Після реалізації цього рішення натовп селян із косами виступив проти охорони і став останній усіяко залякувати. На Катеринославщині уповноважені Карабиновської сільської громади звернулися з листом до губернатора. Ним вони повідомили «начальника губернії» про свої злидні. У селі Єлисавето-Хорошево, мешканці якого були налаштовані проти волосного старшини, 7 грудня 1905 р. було зібрано 200 селян, щоб роз'яснити їм «про земельне питання». Селяни під час цього зібрання почали звільняти волосного старшину й урядника і проявили себе «налаштованими проти поліції, сільської влади», – йшлося у рапорті повітового справника [48, 149; 54, 209]. На Псковщині у грудні 1905 р. селяни демонстрували вороже ставлення до сільської поліції й украй незалежно поводитися щодо сільського начальства [49, 107]. На Дону в грудні 1905 р. селянські повстанці захопили хліб та сіно в одній з волостей. Старшина заявив місцевим адміністраторам, що ніхто його не слухає. Після арешту ініціаторів акції натовп у волосному правлінні вирішив не видавати арештантів. Сільський староста поселення Михайлівське повідомляв, що під час сільського сходу з'явився мешканець села Ільїнка Василь Ляпін та надав сходу «бумагу» від робітників, які страйкували у Ростові з проханням допомогти їм харчами. Схід примусив старосту «зробити бумагу і поставити на ній печатку» та поїхати по хуторах збирати харчі. Члени сходу стали погрожувати старості розправою, якщо той не виконає їх рішення [78, 232–233]. На Чернігівщині селяни, домовившись на сході чинити опір місцевим землевласникам та уклавши про це приговор, пильнували за його виконанням і тиснули на тих, хто порушував приговор та йшов орати панську землю. На вулиці його зустрічав натовп та примушував повернутися до дому. Під час цих акцій лунало: «Завдяки таким порядкам, як улаштовують старости і писари, і бувають бунти». Часто сходи примушували старост «прикласти печатку до приговору про приєднання до Селянського союзу». Очевидці відзначали, що сходи перетворювалися на осередки селянського волевиявлення, скликалися часто [19, 23; 19, 31; 19, 119; 19, 139–141].

На Харківщині 1905 – 1907 рр. відбулося 73 мітинги і сходи протестного характеру [28, 14]. У Калузькій губернії Малоярославецький справник доповідав Калузькому губернатору, що натовп селян з кількох селищ Бабичівської волості з'явився у волосне правління з вимогою видати їм продовольчі капітали. Почалося шумовиння, припинилося засідання волосного суду, селяни «прийшли в азартний настрій», нікого не хотіли випускати з будівлі волосного правління, під час протистояння з охороною зламали ґрати. Інша група селян, майно яких старшина намагався описати за борги, стала гуртом гнати його з двору, вигукували: «Знести їм

голови», «Гнати у шию» тощо. Старшина змушений був покинути двір боржника та відкласти продаж його майна. Чимало селян відмовлялося платити за надільну землю, яка, на їх переконання, була селянською власністю, а також сплачувати земські збори. Селяни заявляли, що не знають, на що останні витрачаються. Коли мова заходила про волосні й сільські збори, то, як правило, селяни питали, чи потрібно старшині й волосному писарю та старості платити зарплатню, яку вони отримують [26, 92]. В селі Мисово (Смоленщина) селяни почали рубати ліс, що належав місцевому поміщику. Коли місцева варта стала чинити їм опір, селяни пригрозили, що «покличуть собі на допомогу п'ять сусідніх сіл» [50, 161]. У Казанській губернії в селі Карабаш Бугульминського повіту селяни відмовилися сплачувати податки і стали чинити опір волосному старшині. Коли ж той прийшов разом зі старостами описувати майно боржників, селяни відтіснили старост і старшину та не дали їм це зробити [51, 73].

Були випадки, коли сільські старости, заручившись підтримкою громади, вступали у протистояння з волосним керівництвом. У Єгоріївському повіті на Рязанщині на сході, що відбувся 8 травня 1905 р. в селі Новошино, селяни відмовилися утвердити на посаді старости нову особу, яку «призначив» волосний старшина. Староста Кузькін, який був обраний раніше, не догодив останньому, грубив йому, а коли старшина відсторонив його, продовжував збирати сходи, не підкорившись старшині. На слова старшини «Не маєш права це робити», послідувала відповідь Кузькіна: «Ось, подивись, як я не маю права», а після цього терміново було зібрано схід, на якому селяни підтримали Кузькіна [52, 42].

З огляду на це, цілком логічними є спроби соціалістичних сил ліворадикального спрямування поширювати на початку ХХ ст. свою пропаганду серед селян, спираючись саме на сільську громаду. Вже першими зимовими місяцями 1902 р. соціалісти розпочали агітацію на Полтавщині [53, 18]. У 1904 р., як свідчать архівні матеріали, агітаційна діяльність чітко окреслювала селянам ціль та методи боротьби. У справочинній документації канцелярії Київського губернатора повідомляється, що у Полтавській і суміжній з нею губерніях спостерігається активність «тайного общества «Братство для защиты народных прав»». Пропагандистська література надходила до селян волосною поштою, де пильнували волосні «начальники». У 1904 р. Жашківський волосний старшина Петрук, який переглядав усю волосну кореспонденцію, в одній з них «потрапив» на брошуру «Террор и массовая борьба» авторства Д. Хілкова, видруковану партією соціалістів-революціонерів того ж року. У брошурі розповідалося, в який спосіб селянам домагатися революції в Росії [79, 64–70].

Як свідчать архівні джерела і напрацювання істориків, активну пропагандистську діяльність на селі цим часом розгорнули есери. Наприкінці липня – на початку серпня 1905 р. з ініціативи есерів постав Всеросійський селянський союз. Його 1415 осередків утворилося в 111 волостях та 359 селах 38-ми губерній Росії [30, 54; 32, 75]. У деяких місцевостях есери не мали успіху, в інших повели роботу «енергійно» і їм вдалося залучити на свій бік чимало селян. У Брянському повіті Білорусі, Зміївському та

Лебединському повітах Харківщини постали волосні селянські комітети, що приймали резолюції. У них, зокрема, йшлося: «Кличемо все селянство узо землю забрати з приватної власності і зробити її громадською, без права окремих осіб розпоряджатися нею без згоди громадських сходів» [80, 10–10 зв., 56]. Крім есерів, поставити під свій контроль село ставили за мету кадети та соціал-демократи. Проте вплив есерів, вказують історики, виявився сильнішим [9, 15]. Вони закликали селян переобирати «вороватых старост, писарей і старшин» [81, 5] та окреслювали шляхи, якими селяни мали здійснювати революційну діяльність. У знайденому поліцейськими структурами центральних російських губерній «Статуті волосного братства партії соціалістів-революціонерів» містилася інструкція щодо того, як улаштувати опозиційні селянські осередки. Зокрема, вказувалося, що вище керівництво має належати волосному з'їзду представників «братств», останні мають вести непримиренну боротьбу з місцевою адміністрацією, усувати «шкідливих» для народу сільських старост і волосних старшин, писарів тощо, обирати на всі посади осіб з числа членів братства» [82, 151 зв.–153]. Отже, діяльність соціалістичних опозиційних сил на початку ХХ ст. була спрямована на те, щоб «чужих» селянину «виборних осіб» – агентів держави (старост і старшин) переобирати на «своїх», соціалістично та революційно налаштованих очільників селянських установ, й у такий спосіб отримати владу в країні. На наш погляд, це і було початком політизації установ самоврядування селян. Свідченням цього стала і низка випадків, коли деякі сільські та волосні очільники установ самоврядування самі виступали в якості поєднувальної ланки між селянським загалом та політичними «кураторами». Іноді старости і старшини входили до складу створених соціалістами «братств» та «п'ятірок» [34, 135].

На селян впливала й інша агітація. На Смоленщині серед населення поширювалися прокламації РСДРП. У них писалося, що «уряд грабує народ..., обплугує селянство цілою мережею земських, селянських та інших начальників, цілою хмарою старост і старшин..., селяни повинні силою виженути їх та утворити власне волосне і сільське управління...». Свідки вказували, що «службовці волосного правління залякані агітаторами» [50, 179]. Часто ініціаторами виступали і «заїжджі агітатори», як це мало місце, приміром, на Тамбовщині. У випадках непокори «прибульці» загрожували спаленням цілих сіл [23, 65]. Свій внесок у провокування протестних акцій селян внесли солдати, що повернулися з фронтів російсько-японської війни. На Воронежчині на волосному сході у грудні 1905 р. у слободі Ширяєво «нижні чини запасу» порушили питання про неправильну видачу їх родинам матеріальної допомоги, коли вони воювали. Під впливом цих настроїв половина учасників сходу зробила замах на волосне правління і розгромила його та сільський банк. Волосні старшини і писар змушені були рятуватися втечею. Тоді ж і там же, після пограбувань селянами хутору Попова, схід відмовився видати учасників цієї акції [47, 327–328, 446]. У Покровському волосному правлінні, що на Пензенщині, 25 – 30 солдат, які повернулися з Далекого Сходу, вимагали їм видати «утримання», яке мали отримувати їх родини під час їхнього перебування на війні. Згодом під впливом цих настроїв схід відмовився

обирати «виборних», люди поводитися зухвало, не рахувалися з сільським начальством, стали агітувати звільнити старосту за пияцтво і розтрату мирських грошей» [48, 188].

Картину «ураження» села та його громадського управління революційними ідеями доповнює факт знайдення у 1907 р. збірки революційних пісень та карикатур на Дурново і Трепова на квартирі волосного писаря Музики, а у коридорі волосного правління – розірваної на шматки записки «Пора підніматися». Було встановлено, що писар через волосних сторожів намагався поширити серед селян брошуру «Добра порада в лиху годину» [83, 3–3 зв.]. «Населення хворе на революцію», – писав волосний писар Микулинської волості, що на Мінщині [84, 172]. Поліцейські установи вказували на піднесення активності соціал-революціонерів у Санкт-Петербурзі, на Бессарабщині, Володимирщині, Київщині, Симферопольщині та у багатьох інших регіонах. Наголошувалося: «Усюди створено «бойові дружини», усюди надії на революційне повстання». Активна агітація велася серед молдаван Бессарабії. На Київщині усі дванадцять повітів були охоплені пропагандистською діяльністю соціалістів, у восьми з них працювало 17 активних агітаторів. Чимало селян у цих повітах вступило до «Селянського союзу». За повідомленнями інформаторів, селяни казали, що «рекрутів давати не будемо» [85, 1; 86, 3–4].

Подальша радикалізація селянських настроїв і діяльності установ їх самоврядування трансформувалася у виступи проти місцевих адміністрацій та «сільського начальства» – старост і старшин. На адресу МВС надходили листи «бунтівного змісту», – вказували представники адміністрації [87, 1]. Значна їх частина була виразами сільських і волосних сходів у формі клопотання щодо «змін існуючого ладу». В інших випадках були революційні вимоги з намірами їх реалізації. На місцях губернатори писали, що агітатори поширювали приговори сільських сходів «у революційному смислі». Опозиціонери пропагували ідеї підтримки збройного спротиву владі, організації бойових дружин для «здійснення аграрного терору» [88, 143].

Під час пропагандистської роботи соціалісти охопили агітацією і представників установ селянського самоврядування – сільських старост, волосних старшин, членів волосних правлень, а також найманих працівників – волосних писарів. У деяких місцевостях діяльність соціалістів була настільки ефективною, що відгуком на неї стало утворення в 1905 р. кількох «селянських республік»: у селах Марково Волоколамського повіту Московської губернії, Старий Буян та Царьовщина поблизу Самари, Великі Сорочинці на Полтавщині, Пески на Воронежчині, у прибалтійському Руені, Сумському повіті на Харківщині, Комратському у Бессарабії. Також в історії залишилися свідчення про Гурийську республіку у Грузії та Новинську волосну раду у Тверській губернії. Були випадки, коли організаторами і керівниками новоявлених селянських квазидержав ставали, офіційні особи селянського самоврядування. Ось як описано появу однієї з селянських «республік» поблизу Самари. 12 листопада у відповідь на вимогу земського начальника направити на волосний схід до Старого Буяну уповноважених для виборів волосного старшини, 200 озброєних селян з села Царьовщина

під червоними прапорами, співаючи революційні пісні, пішли у село. Близьче до вечора церковним дзвоном був скликаний загальний сільський схід. На ньому вирішили вигнати місцеву владу і встановити нове самоврядування. 13 листопада був прийнятий «Тимчасовий закон по Старо-Буянському народному самоврядуванню». Відповідно до нього, усі землі та пасовиська до скликання Установчих зборів переходили у розпорядження волосного народного самоврядування і розподілялися між селянами. Усі виступи селяни заздалегідь ретельно обговорювали, а починали, як правило, після сигналу церковного дзвону або розпалення багаття. Після цього усе село одночасно – хто пішки, хто на возах – вирушало грабувати панські маєтки, економії [10, 77; 89].

Після розстрілу демонстрації 9 січня 1905 р. у столиці на тлі політичних протестів, що відбулися за трагедією, 18 лютого 1905 р. Микола II видав указ, яким усім підданам Романових було дозволено звертатися до монарха з питань державного облаштування, народного добробуту. У країні розгорнувся приговорний рух: установи самоврядування селян масово ухвалюють петиції-звернення до царя, високопосадовців, Державних дум тощо. За своєю структурою селянські петиції відповідали регламенту оформлення справочинної документації установ селянського самоврядування. На початку та в кінці приговору прописувалися формальні клаузули. У початковій вказувалася чисельність тих, хто прибув на схід, а також чи відповідала ця чисельність вимогам «Загального положення», які уповноважували схід приймати «законне» рішення. В кінці документу ставилися печатки старост, якщо це був сільський схід, старост і старшин, якщо йшлося про волосний схід. Обов'язково, як і на приговорах дореволюційних часів, ставилися підписи усіх, хто брав участь у сході. Таким чином, прийняття селянами приговорів перебувало у межах основних вимог законодавця пореформеної доби, за винятком самої сутності питань, з яких приймалися приговори. За Положенням 1861 р., сходам «дозволялося» розглядати доволі вузьке коло питань, переважно господарського характеру. Прийняття приговорів із питань, що не входили до компетенції селянських установ, саме по собі вже було явищем опозиційним. Якщо ж у приговорі порушувалося питання зміни існуючого режиму, то це, безумовно, свідчило про революційний характер діяльності сходу, який прийняв це приговор. Приміром, саме таким виявився приговор Горностаївського сільського сходу Каїрської волості, що на Херсонщині. У ньому, зокрема, йшлося: «Чтобы Верховная власть принадлежала народу, ... чтобы был правильный и дешевый суд и были органы из всего местного населения, волостного, уездного и губернского земства» [9, 16; 90, 127–127зв.].

У несанкціонованих Положенням 1861 р. приговорах засуджувалися зловживання селянських посадовців і порушення законодавчих норм у виконанні установами селянського самоврядування своїх функцій. Болючими питаннями для селянського самоврядування були перевищення владних повноважень очільниками селянських установ у зборі податків і покаранні односельців; фальшування документів; надмірне «услужіння» старост і старшин місцевим чиновникам, зокрема земським начальникам; підкупи селян-виборщиків; розкрадання

«мирських» грошей; тиск на учасників сільських й волосних сходів з метою примусити їх прийняти приговори-рішення в інтересах членів волосних правлінь або заможних односельців, приміром, про підвищення платні волосному старшині, передачу в оренду за мізерні кошти громадської власності тощо.

3-поміж селянських приговорів 1905 – 1907 рр. було чимало таких, текст яких дублював певний шаблон, ймовірно, наданий селянам політичними «радниками». Приміром, це спостерігається у приговорах, прийнятих у грудні 1905 – березні 1907 рр. мешканцями села Пертово Володимирської губернії, мешканцями Ливенського повіту Орловської губернії, а також Нерпівського й Мармишовського волосних сходів, відповідно, Костромської та Курської губерній. У цих зверненнях селян йдеться про необхідність встановлення законності в діяльності установ селянського самоврядування, про зменшення жалування волосним старшинам, зниження або взагалі скасування мирських платежів, які спрямовувалися, зокрема, й на утримання установ самоврядування в селі. Особливо часто в селянських приговорах, немов заклинання, повторюються фрази: «волосне управління нехай буде змінено»; «населення волості має користуватися повною свободою у виборі посадових осіб... і веденні своїх громадських справ». Інколи селяни писали конкретно: «Замість теперішнього волосного управління, яке залежить від земського начальника, улаштувати управління, яке б залежало від нас, селян, не на папері, а на ділі».

На Смоленщині сходи сіл Пушкіна-Гора та Овчинниково Крутівської волості Юхновського повіту прийняли приговори про приєднання до Всеросійського селянського союзу і створення Юхновського відділення цього союзу. У приговорах, прийнятих вказаними сходами, йшлося про наміри «домогатися повної народної влади», «прагнути самим та через своїх представників у Державній Думі до об'єднання всіх народів світу, до створення всесвітнього союзу – всесвітньої республіки», виборювати «повноправну конституцію». Документ підписали 17 селян, в кінці він був завізований печаткою сільського старости. Також на сходах лунали вимоги реорганізації волосних правлінь краю, заміни волосних суддів та земських начальників виборними особами від селян [9, 16; 50, 148–149, 224].

Натомість активні протестні акції на селі продовжувалися. Дослідники довели, що їх складовою, крім розділів панського майна і землі, стало самочинне переобрання сходами очільників селянських установ самоврядування – сільських старост та волосних старшин. Причинами останнього були системні зловживання цих посадовців, порушення ними законодавчих норм. До незапланованих переобрань голів селянських установ вдалися, зокрема, усі сільські й волосні сходи Псковщини, сходи багатьох волостей Владимирської, Орловської, Рязанської, Самарської, Саратовської, Тверської, Чорноморської, Ярославської губерній, а також Ставропілля. В Калузькій губернії в одному з приговорів вказувалося: «Самый хороший человек, намеченный от всего общества, не проходит по случаю того, что земский начальник утверждает на должность того, кто ему понравился, а не того, кто действительно хорош». У Тверській губернії селяни на сході зазначали: «Мы требуем ... немедленно освободить волостное правление от

административного попечення, пользуючогося дисциплінарною властью, и сделать оное ответственным исключительно перед законом» [9, 16].

Висновки. Спровоковані проблемами економічного характеру зміни в управлінні селом, що сталися в Російській імперії у 1880 – 1890-і рр., зумовили посилення бюрократичного тиску на установи селянського самоврядування і водночас підтримку владою станovo-корпоративних традицій в управлінні селом. Останнє, зокрема, виявлялося у підтримці сільських громад та сільських сходів, збільшенні їх повноважень. Наслідком цього стало справжнє свавілля сходів у відносинах з селянською бюрократією, представниками місцевої адміністрації, а у часи загострення економічної кризи проявилось в опозиційних виступах проти влади. У 1902 – 1907 рр. по мірі розгортання селянських протестних акцій сходи революціонізувалися, зазнавши агітації ліво-радикальних політичних сил, а самі установи селянського самоврядування виконували роль територіально-організуючого каркасу селянського протесту. Це, на нашу думку, дає підстави вважати політизацію селянського самоврядування у 1902 – 1907 рр. початком селянської революції у 1902 р.

Список використаних літератури та джерел

1. 36657. – Февраля 19. Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // ПСЗРИ – 2. – Т. XXXVI. Отд. 1. 1861. От № 36490 – 37190. – СПб. : тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канц., 1863. – С. 141–169.
2. Даль В. И. Большой иллюстрированный толковый словарь русского языка : современное написание / В. И. Даль. – М. : Астраль : АСТ : Хранитель, 2006. – 348 с.
3. Захарова Л. Г. Великие реформы 1860 – 1870-х годов : поворотный пункт российской истории? [Электронный ресурс] / Л. Г. Захарова // Отечественная история. – 2005. – № 4. – Режим доступа : <http://krotov.info/history/19/1860/zaharova.htm>
4. Реформы или революция? : Россия в 1861 – 1917 : Матер. между. colloquium историков / отв. ред. В. С. Дякин. – СПб. : Наука, 1992. – 394 с.
5. Верховцева И. Г. Деспотизм помещика замененный деспотизмом общины : П. О. Валуев про селянське самоврядування першого десятиріччя функціонування / И. Г. Верховцева // Гілея : науковий вісник : зб. наук. пр. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 76 (№ 9). – С. 48–50.
6. Кошелев А. И. О крестьянском самоуправлении и о присутствиях по крестьянским делам / А. И. Кошелев. – М. : печат. С. П. Яковлева, 1881. – 19 с.
7. Бородин Д. Н. Крестьянский вопрос накануне созыва народных представителей (Доклад, читанный в «Собрании экономистов» в мае 1905 г.) / Д. Н. Бородин. – СПб. : тип. Ц. Крайз, 1905. – 137 с.
8. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907; 1917–1922 / Т. Шанин. – М. : Весь мир, 1997. – 560 с.
9. Верховцева И. Г. Селянське самоврядування в Російській імперії в умовах революції 1905 – 1907 рр. : приговорний рух / И. Г. Верховцева // Чорноморський літопис : наук. журнал. – Миколаїв : вид. ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – Вип. 10. – С. 12–20.
10. Верховцева И. Г. Станове самоврядування і протестний рух селян в Російській імперії на початку ХХ ст. : «селянські республіки» / И. Г. Верховцева // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації : Матеріали міжн. наук.-прак. конф. (Львів, 29–30 травня 2015 р.). – Л. : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2015. – С. 76–78.
11. Данилов В. П. Аграрные реформы и аграрная революция в России / В. П. Данилов // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестом. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – С. 310–321.
12. Данилов В. П. Об исторических судьбах крестьянской общины в России / В. П. Данилов // Ежегодник по аграрной истории. – Вып. 6 (Проблемы истории русской общины). – Вологда, 1976. – С. 102–134.
13. Данилов В. П. [Предисловие] / В. П. Данилов // Крестьянское движение в России в 1901 – 1904 : сб. док. – Л. ; М. : Наука, 1998. – 368 с.
14. Бабашкин В. В. Россия в 1902 – 1935 гг. как аграрное общество: закономерности и особенности отечественной модернизации / В. В. Бабашкин. – М. : РГАЗУ, 2007. – 232 с.
15. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К. : Наука, 1977. – 360 с.
16. Будах И. Г. Революция 1905 – 1907 годов в Молдавии / И. Г. Будах. – Кишинев : Госиздат Молдавии, 1955. – 166 с.
17. Васильев А. Крестьянские указы Самарской губернии / А. Васильев, В. Кудрявцев. – Самара : тип. А. Н. Хардина, 1906. – 88 с.
18. Дубровский С. М. Очерки русской революции / С. М. Дубровский. – М. : Новая деревня, 1923. – Вып. 1. – 418 с.
19. Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905 – 1906 гг. (По неопубликованым данным бывшего Черниговского губернского жандармского управления, а также по другим архивным материалам) / И. Г. Дроздов. – М. ; Л. : Госиздат, 1925. – 189 с.
20. Янсон П. Карательные экспедиции в Прибалтийском крае в 1905 – 1907 гг. (по материалам II Государственной Думы) / П. Янсон. – Л. : Прибой, 1926. – 86 с.
21. Карпов Н. И. Крестьянское движение в революции 1905 года. В докум. / Н. И. Карпов. – Л. : Печат. двор, 1926. – 276 с.
22. Городцов А. И. Крестьянской движение в 1905 году / А. И. Городцов. – Л. : Госиздат., 1926. – 51 с.
23. Алексеев В. Н. Крестьянское движение в ЦЧО в 1905 году / В. Н. Алексеев. – Воронеж : Коммуна, 1931. – 71 с.
24. Гайсинович А. Крестьянское движение 1902 года в Харьковской и Полтавской губерниях / А. Гайсинович. – М. : изд. Всесоюз. об-ва политкаторжан ссыльно-поселенцев, 1934. – 55 с.
25. Живолуп Е. К. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905 – 1907 годах / Е. К. Живолуп. – Х. : изд. Хар. ун-та, 1956. – 136 с.
26. Харитонова Ю. Крестьянское движение в Калужской губернии (1861 – 1917 гг.) / Ю. Харитонова, Д. Щербаков. – Калуга : Калуж. книж. изд., 1961. – 157 с.
27. Ткаченко Н. В. Крестьянское движение в Новгородской губернии в 1905 – 1914 гг. / Н. В. Ткаченко // Новгородский исторический сборник. – Вып. 10. – Новгород : Новгородс. правда, 1961. – С. 39–59.
28. Рева И. Н. Крестьянское движение на Харьковщине в революции 1905 – 1907 гг. : автореф. канд. дис. на соискание учен. степ. канд. ист. наук : 07.00.02 «История СССР» / И. Н. Рева ; Киев. гос. пед. ин-т им. А. М. Горького. – К., 1951. – 16 с.
29. Смирнов И. И. Марковская республика / И. И. Смирнов. – М. : Моск. рабочий, 1975. – 87 с.
30. Михайлова В. И. Наказы и приговоры сельских сходо́в Первой Государственной Думе (на материалах украинских губерний) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01 «История Украины» / Вера Ивановна Михайлова ; Днепрпетр. гос. ун-т. – Днепрпетровск, 1976. – 192 с.
31. Замковий П. В. 3 історії «селянської республіки» на Суцціні / В. П. Замковий // УІДЖ. – 1985. – № 12. – С. 87–94.
32. Кабытов П. С. Русское крестьянство : Этапы духовного освобождения / П. С. Кабытов, В. А. Козлов, Б. Г. Литвак. – М. : Мысль, 1988. – 240 с.
33. Топка Р. В. Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до I Державної Думи : джерелознавчо-методологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Роман Васильович Топка ; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. –

Дніпропетровськ, 2002. – 20 с.

34. Наумов С. О. «Селяни усієї України, єднайтеся!» : організаторська робота українських партій на селі (1905 – 1907 рр.) / С. О. Наумов // Український селянин. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 135–136.
35. Магась В. О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки першої російської революції / В. О. Магась // Інтелігенція і влада : громад.-політ. наук. зб. – 2008. – Вип. 11. – С. 44–53.
36. Кудінов Д. Приговорний рух українського селянства в роки першої російської революції : історіографія проблеми / Д. Кудінов // Етнічна історія народів Європи. – 2011. – Вип. 34. – С. 36–48.
37. Кудінов Д. В. Сумська селянська республіка у вітчизняній і зарубіжній історіографії / Д. В. Кудінов // Часопис української історії. – 2011. – Вип. 21. – С. 82–90.
38. Хоптяр А. Пропагандистська та агітаційна діяльність партії соціалістів-революціонерів на Правобережній Україні (1902 – 1905 рр.) / А. Хоптяр // Краєзнавство. – 2012. – № 1(78). – С. 144–150.
39. Ковальова Н. А. Селяни, поміщики і держава : конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902 – 1922 рр. / Н. А. Ковальова [Текст] : монографія. – Дніпропетровськ : ЛІРА, 2016. – 368 с.
40. Сенчакова Л. Т. Крестьянские указы и приговоры 1905 – 1907 годов / Л. Т. Сенчакова // Судьбы российского крестьянства. – М. : Рос. гос. гуман. ун-т, 1996. – С. 56–89.
41. Забелин В. М. Благодарненский уезд в революции 1905 – 1907 гг. / В. М. Забелин. – Ставрополь : ГСХА, 1997. – С. 15.
42. Кабытов П. С. Русское крестьянство в начале XX в. / П. С. Кабытов. – Самара : изд. «Самарс. ун-т», 1999. – 156 с.
43. Сотникова Т. П. Крестьянский протест в России начала XX века : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : 07.00.02 «Отечественная история» / Татьяна Павловна Сотникова ; ФГБОУ ВПО «Российский гос. ун-т туризма и сервиса». – М., 2001. – 26 с.
44. Кукушкин Ю. С. Самоуправление крестьян России (XIX – начало XX века) / Ю. С. Кукушкин, Н. С. Тимофеев. – М. : изд. МГУ, 2004. – 204 с.
45. Первухин В. Комратская республика / В. Первухин. – Одесса : Астропринт, 2006. – 66 с.
46. Сулоев И. Н. «Приговорное движение» в Костромской губернии в 1905 – первой половине 1906 гг. / И. Н. Сулоев // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. – 2011. – Вип. № 1. – Т. 17. – С. 79–82.
47. Революционное движение в Воронежской губернии 1905 – 1907 гг. : сб. док. [Сост. Г. В. Антюхин, М. Г. Чечуро]. – Воронеж : книж. изд., 1955. – 508 с.
48. Крестьянское движение в Пензенской губернии в 1905–1907 гг. : сб. док. – Пенза : Пензенс. книж. издат., 1955. – 220 с.
49. Революционное движение в Псковской губернии в 1905 – 1907 гг. : сб. док. – Псков : Псковс. правда, 1956. – 298 с.
50. Революционное движение в Смоленской губернии 1905 – 1907 гг. : сб. док. – Смоленск : Смоленс. кн. изд., 1957. – 378 с.
51. Революционное движение в Татарии в 1905 – 1907 гг. : док. и матер. – Казань : Таткнигоиздат, 1957. – 495 с.
52. Крестьянское движение в Рязанской губернии в годы первой русской революции : сб. док. – М. : Кн. изд., 1960. – 334 с.
53. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. : сб. док. – Х. : Книгоиздат., 1961. – 323 с.
54. Екатеринославщина в революции 1905 – 1907 гг. : док. и матер. – Днепропетровск : Промінь, 1975. – 372 с.
55. Крестьянское движение в России в 1901 – 1904 : сб. док. – Л. ; М. : Наука, 1998. – 368 с.
56. Приговоры и указы крестьян Центральной России. 1905 – 1907 гг. / под ред. В. П. Данилова, А. П. Корелина.

– М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 416 с.

57. Христофоров И. А. Судьба реформы : Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830 – 1890-е гг.) / И. А. Христофоров. – М. : Собрание, 2011. – 368 с.
58. Ушаков Н. М. Крестьянский вопрос в политике самодержавия России в XIX – начале XX века / Н. М. Ушаков. – Астрахань : Астраханс. гос. пед. ун-т, 1994. – 168 с.
59. Ананьич Б. В. Кризис самодержавия в России. 1895 – 1917 / Б. В. Ананьич, Р. М. Ганелин, Б. Б. Дубенцов, В. С. Дякин, С. И. Потолов. – М. : Наука, 1984. – 664 с.
60. Брусникин Е. М. Крестьянский вопрос в России в период политической реакции (80 – 90-е годы XIX века) / Е. М. Брусникин // Вопросы истории. – 1970. – №. 2. – С. 34–47.
61. Соловьев В. Ю. Русская крестьянская община в пореформенный период 1861 – 1900 гг. (на материалах Поволжья) : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 «Отечественная история» / Валерий Юрьевич Соловьев ; Саратов. гос. соц.-экон. ун-т. – Саратов, 2009. – 596 с.
62. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (Далі – ЦДАУК). Ф. 442. Оп. 706. Спр. 195. 63. 6927. – Июня 12. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях // ПСЗРИ– 3. – Т. X. – Отд. I. 1890. От № 6505 – 7339 и дополнения. – СПб. : тип. П. Отд. Собств. Е. И. В. Канц., 1893. – С. 493–512.
64. Витте С. Ю. Записка по крестьянскому делу председателя Высочайше учрежденного особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С. Ю. Витте / С. Ю. Витте. – СПб. : тип. В. Ф. Кирибаума, 1904. – 106 с.
65. Мухин Д. А. Практика проведения сходов крестьянами Вологодской губернии в конце XIX – начале XX в. [Электронный ресурс] / Д. А. Мухин // Антропологический форум. – 2012. – № 17. – С. 155–174.
66. Положения о сельском состоянии. Книга первая. Общее положение о крестьянах // СЗРИ. Том IX. Особое приложение. Положение о сельском состоянии. Изд. 1902 г. – СПб. : гос. тип., 1902. – С. 1–108.
67. ЦДАУК. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 28.
68. ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 703. Спр. 18.
69. ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 704. Спр. 201.
70. ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 542. Спр. 18.
71. Национальний історичний архів Білорусі (Далі – НІАБ). Ф. 242. Оп. 1. Спр. 2568.
72. ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 694. Спр. 182.
73. ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 706. Спр. 13.
74. Державний архів Черкаської області. Ф. 477. Оп. 1. Спр. 384.
75. Державний архів Жмільницької області (Далі – ДАХО). Ф. 78. Оп. 1. Спр. 567.
76. Російський державний історичний архів (Далі – РДІА). Ф. 1291. Оп. 122. Спр. 197.
77. Крестьянское движение в России в 1890 – 1900 гг. / под ред. А. В. Шапкарина. – М. : Союзгиз, 1959. – 750 с.
78. 1905–1907 годы на Дону : сб. док. – Ростов-на-Дону, 1955. – 323 с.
79. Державний історичний архів Київської області. Ф. 2. Оп. 218. Спр. 166.
80. Державний архів Російської Федерації (Далі – ДАРФ). Ф. 102. Оп. 233. Спр. 80 Ч. 13.
81. Устав «Братства для защиты народных прав». Письмо ко всему русскому крестьянству. Издание Союза Русских Социалистов-Революционеров. – Женева : тип. Группы Старых Народовольцев, 1899. – 16 с.
82. ДАРФ. Ф. 102. Оп. 238. Спр. 11. Т. 1
83. ДАХО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 898.
84. НІАБ. Ф. 2014. Оп. 1. Спр. 2614.
85. ДАРФ. Ф. 102. Оп. 233. Спр. 999. Ч. 87.
86. ДАРФ. Ф. 102. Оп. 237. Спр. 11. Т. 1
87. РДІА. Ф. 1291. Оп. 122. Спр. 197.
88. Комунальна установа «Ізмаїльський архів». Ф. 740. Оп. 1. Спр. 21.

89. Панкратов Д. Старобуянская республика [Электронный ресурс] / Д. Панкратов. – Режим доступа : <http://d-pankratov.ru/archives/10508>

90. ЦДІАУК. Ф. 358. Он. 1. Спр. 36.

References

1. 36657. February, 19. Highest approved by the General Regulations of the peasants, emerged from serfdom (1863). (PSZR1–2), XXXVI, Otd. I. 1861. № 36490–37190. SPb.: tip. II Otd. Sobstv. E. I. V. Kants. (in Russ.)
2. Dal, V. I. (2006). Large illustrated Dictionary of Russian language: modern spelling. Moscow: Astral: AST: Hranitel (in Russ.)
3. Zakharova, L. G. (2005). Great Reforms 1860 – 1870: a turning point in Russian history? (National history), 4. Retrieved from <http://krotov.info/history/19/1860/zaharova.htm> (in Russ.)
4. Reform or Revolution? : Russia in 1861 – 1917 years: Mater. Int. historians colloquium (1992). In. V. S. Dyakin (Ed.). SPb.: Nauka (in Russ.)
5. Verkhovtseva, I. G. (2013). Despotism pomischika zamineny despotism communities: PO Valuev about Selyanske samovyraduvannya Perche desyatirichchya funktsionuvannya (Gileya Naukova News), 76 (№ 9), 48–50 (in Ukr.)
6. Koshelev, A. I. (1881). On peasant self-government and the presence of Peasant Affairs. Moscow: pehcat. S. P. Yakovleva (in Russ.)
7. Borodin, D. N. (1905). The peasant question on the eve of the convening of People's Representatives (Report, read in "Meeting of economists" in May 1905). SPb.: tip. Ts. Krayz. (in Russ.)
8. Shanin, T. (1997). Revolution as a moment of truth. Russia 1905–1907 '1 1917–1922. Moscow: Ves mir. (in Russ.)
9. Verkhovtseva, I. G. (2014). Peasant Self-Government in the Russian Empire in the conditions of the Revolution 1905 – 1907 years: Pryhovornyy movement (Chronicle Black Sea), 10, 12–20 (in Ukr.)
10. Verkhovtseva, I. G. (2015). Estates self-government and the protest movement of the peasants in the Russian Empire in the early twentieth century: "peasant Republic" (Modern Challenges for social sciences in the context of globalization) Lviv: Lvivska fundatsiya suspilnyh nauk (in Ukr.)
11. Danilov, V. P. (1992). Agrarian reform and agrarian revolution in Russia (Great stranger: the peasants and farmers in the modern world), Moscow: Progress: Progress-Akademiya (in Russ.)
12. Danilov, V. P. (1976). On the historical fate of the peasant community in Russia (Yearbook of agrarian history), 6, 102–134 (in Russ.)
13. Danilov, V. P. (1998). [Preface] (Peasant Movement in Russia in 1901 – 1904 years). Leningrad; Moscow: Nauka. (in Russ.)
14. Бабашикин, В. В. (2007). Russia in 1902 – 1935 years as the agrarian society: patterns and characteristics of domestic modernization Moscow: RGAZU (in Russ.)
15. Leschenko, M. N. (1977). Ukrainian village in the Revolution 1905 – 1907 years. Kyiv: Nauka, 1977 (in Russ.)
16. Budak, I. G. (1955). The revolution of 1905 – 1907 years in Moldova. Kishinyov: Gosizdat Moldavii (in Russ.)
17. Vasilyev A., Kudryavtsev V. (1906). Peasant mandates Samara province. Samara: tip. A. N. Hardina (in Russ.)
18. Dubrovskiy, S. M. (1923). Sketches of the Russian Revolution. Moscow: Novaya derevnya, Vyp. I. (in Russ.)
19. Drozdov, I. G. (1925). Agrarian unrest and punitive expeditions in Chernigov province in the years of the Revolution 1905 – 1906 years. (Unpublished data Chernigov former provincial gendarmerie, as well as other archival materials). Moscow: Leningrad: Gosizdat. (in Russ.)
20. Yanson, P. (1926). Punitive expeditions in the Baltic region in 1905 – 1907 years (Based on the II State Duma). Leningrad: Priboy. (in Russ.)
21. Karpov, N. I. (1926). The peasant movement in the Revolution of 1905. Leningrad: Pechat. dvor. (in Russ.)
22. Gorodtsov, A. I. (1926). Peasant Movement in 1905. Leningrad: Gosizdat. (in Russ.)
23. Alekseev, V. N. (1931). Peasant Movement in the Central Black Soil District in 1905. Voronezh: Kommuna. (in Russ.)
24. Gaysinovich, A. (1934). The peasant movement in 1902 in Kharkov and Poltava provinces. Moscow: izd. Vsesoyuznogo obschestva politikatorhzan ssylno-poseleentsev. (in Russ.)
25. Zhivolup, E. K. (1956). Peasant Movement in Kharkov province in 1905 – 1907 years. Kharkov: izd. Kharkovskogo universiteta. (in Russ.)
26. Kharitonova, Yu., Scherbakov, D. (1961). The peasant movement in the Kaluga province (1861 – 1917 years). Kaluga: Kaluzgsk. knizh. izd. (in Russ.)
27. Tkachenko, N. V. (1961). The peasant movement in the Novgorod province in 1905 – 1914 years. (Novgorod historical collection). Vyp. 10. Novgorod: Novgorods. pravda. (in Russ.)
28. Reva, I. N. (1951). The peasant movement in the Kharkiv region in Revolution of 1905 – 1907. Kyiv. (in Russ.)
29. Smirnov, I. I. (1975). Markovo Republic. Moscow: Moskovy. rabochiy. (in Russ.)
30. Mikhaylova, V. I. (1976). Mandate and sentences village meetings of the First State Duma (on materials of Ukrainian provinces). (in Russ.)
31. Zamkovy, P. V. (1985). History of "peasant republic" in Sumy (Ukrainian Historical Journal), 12, 87–94. (in Ukr.)
32. Kabytov, P. S., Kozlov, V. A., Litvak, B. G. (1988). Russian peasantry: Stages of spiritual liberation. Moscow: Mysl. (in Russ.)
33. Topka, R. V. (2002). Formation of social and political ideals of the Ukrainian peasantry by orders and decisions and to the State Duma, source-methodological aspect. Dnipropetrovsk. (in Ukr.)
34. Naumov, S. O. (2005). "Peasants all over Ukraine, unite!", Ukrainian party organizational work in the countryside (1905 – 1907 years.) (Ukrainian peasant). Vyp. 9, 135–136. (in Ukr.)
35. Magas, V. O. (2008). "Peasant republic" in Sumy region during the First Russian Revolution (Intellectuals and Power: hromad.-watered. Sciences. Coll.). Vyp. 11, 44–53. (in Ukr.)
36. Kudinov, D. (2011). Sentences movement Ukrainian peasantry during the first Russian revolution: the historiography of the problem (Ethnic history of the peoples of Europe). Vyp. 34, 36–48. (in Ukr.)
37. Kudinov, D. (2011). Sumy peasant republic in domestic and foreign historiography. (Journal of Ukrainian history). Vyp. 21, 82–90. (in Ukr.)
38. Khoptyar, A. (2012). The propaganda and agitation activities of the Socialist Revolutionary Party in Right-Bank Ukraine (1902 – 1905 years.). (Regional studies), 1(78), 144–150. (in Ukr.)
39. Kovalyova, N. A. (2016). Farmers, landowners and state: conflicts of interest. "Agrarian Revolution" in Ukraine 1902 – 1922 years. Dnipropetrovsk: LIRA. (in Ukr.)
40. Sentchakova, L. T. (1996). Peasant mandates and sentences 1905 – 1907 period. (The fate of the Russian peasantry). Moscow: Ros. gosud. gumanit. un-t. (in Russ.)
41. Zabelin, V. M. (1997). Blagodarnenskiy County in the Revolution 1905 – 1907. Stavropol: GSHA. (in Russ.)
42. Kabytov, P. S. (1999). Russian peasantry at the beginning of the XX century. Samara: Samara. un-t. (in Russ.)
43. Sotnikova, T. P. (2001). Peasant protest in Russia in the early twentieth century. Moscow. (in Russ.)
44. Kukushkin, Yu. S., Timofeyev, N. S. (2004). Self-government Russian peasants (XIX – early XX century). Moscow: MGU (in Russ.)
45. Pervukhin, V. (2006). Comrat Republic. Odessa: Astroprint (in Russ.)

46. Suloev, I. N. (2011). "Sentences movement " in *Kostroma province in 1905 - the first half of 1906*. (Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова). Вып. 1, Т. 17, 79–82. (in Russ.)
47. *The revolutionary movement in Voronezh province 1905 – 1907 years*. (1955). Voronezh: knigoizdat. (in Russ.)
48. *The peasant movement in the Penza province in 1905 – 1907 years*. (1955). Penza: Penzens. knigoizdat. (in Russ.)
49. *The revolutionary movement in the Pskov province in 1905 – 1907 years*. (1956). Pskov: Pscovs. pravda. (in Russ.)
50. *The revolutionary movement in the province of Smolensk 1905 – 1907 years* (1957). Smolensk: Smolens. knigoizdat. (in Russ.)
51. *The revolutionary movement in Tatarstan in 1905 – 1907 years*. (1957). Khazan: Tatknigoizdat. (in Russ.)
52. *The peasant movement in Ryazan Province during the First Russian Revolution* (1960). Moscow: Knigoizdat. (in Russ.)
53. *The peasant movement in Poltava and Kharkiv provinces in 1902* (1961). Kharkiv: Knigoizdat. (in Russ.)
54. *Katerinoslavshchina in Revolution 1905 – 1907 years*. (1975). Dnepropetrovsk: Promin. (in Russ.)
55. *The peasant movement in Russia in 1901 – 1904 years*. (1998). L.; Moscow: Nauka. (in Russ.)
56. *Verdicts and mandates the peasants of Central Russia. 1905 – 1907 years* (2000). In V. P. Danilov, A. P. Korelin. (Ed.). Moscow: Editorial URSS. (in Russ.)
57. Khristoforov, I. A. (2011). *The fate of the reform: Russian peasantry in government policy before and after the abolition of serfdom (1830 – 1890-ies.)*. Moscow: Sobranie (in Russ.)
58. Ushakov, N. M. (1994). *The peasant question in Russian politics of autocracy in XIX - early XX century*. Astrakhan: Astrakhans. gos. ped. un-t (in Russ.)
59. Ananyich, B. V., Ganelin, R. M., Dubentsov, B. B. et al. (1984). *The crisis of the autocracy in Russia. 1895 – 1917*. Moscow: Nauka (in Russ.)
60. Brusnikin, E. M. (1970). *The peasant question in Russia in the period of political reaction (80 – 90 years of XIX century)*. (Questions of History), 2, 34–47. (in Russ.)
61. Solovyov, V. Yu. (2009). *Russian peasant community in the post-reform period of 1861 – 1900 years*. (On materials of the Volga region). Saratov. (in Russ.)
62. *Central State Historical Archive Ukraine, Kyiv* (Hereinafter – TsDIAUK). F. 442. Op. 706. D. 195.
63. 6927. June, 12. *Highest Approval of the Regulations on the provincial and district zemstvo institutions*. (1893). (PSZRI– 3), X. (in Russ.)
64. Vitte, S. Yu. (1904). *Note on Peasant Affairs Chairman Highest established a special meeting of the needs of the agricultural industry State Secretary Witte*. Spb.: tip. V. F. Kirshbauma. (in Russ.)
65. Mukhin D. A. (2012). *The practice of holding of gatherings peasants Vologda province in the end of XIX – early XX century*. (Anthropological Forum), 17, 155–174. (in Russ.)
66. *Regulations on agricultural state. Book One. The overall situation of the peasants* (1902). (SZRI), IX, 1–108. (in Russ.)
67. TsDIAUK. F. 358. Op. 1. Dp. 28.
68. TsDIAUK. F. 442. Op. 703. D. 18.
69. TsDIAUK. F. 442. Op. 704. D. 201.
70. TsDIAUK. F. 442. Op. 542. D. 18.
71. *National Historical Archive of Belarus* (Hereinafter – NIAB). F. 242. Op. 1. D. 2568.
72. TsDIAUK. F. 442. Op. 694. D. 182.
73. TsDIAUK. F. 442. Op. 706. D. 13.
74. *State Archives of Cherkasy region*. F. 477. Op. 1. D. 384.
75. *State Archives of Khmelnytsky region* (Hereinafter – DAHO). F. 78. Op. 1. D. 567.
76. *Russian State Historical Archive* (Hereinafter – RDIA). F. 1291. Op. 122. D. 197.
77. *The peasant movement in Russia in 1890 – 1900 years*. (1955). In A. V. Shapkarina (Ed.). Moscow: Sotsekgiz (in Russ.)
78. *1905 – 1907 years in the Don*. (1955). Rostov-na-Donu. (in Russ.)
79. *State Historical Archive of Kyiv region*. Ф. 2. Он. 218. Сnp. 166.
80. *State Archive of the Russian Federation* (Hereinafter – DARF). F. 102. Op. 233. D. 80 Ch. 13.
81. Charter "Brotherhood for the protection of people's rights." Letter to the entire Russian peasantry. The publication of the Union of Russian Socialist-Revolutionaries. (1899). Zheneva: tip. Grupy Staryh Narodovoltsev (in Russ.)
82. DARF. F. 102. Op. 238. D. 11. T. 1
83. DAHO. F. 78. Op. 1. D. 898.
84. NIAB. F. 2014. Op. 1. D. 2614.
85. DARF. F. 102. Op. 233. D. 999. Ch. 87.
86. DARF. F. 102. Op. 237. D. 11. T. 1
87. RDIA. F. 1291. Op. 122. D. 197.
88. *Communal Institution "Izmail archive"*. F. 740. Op. 1. D. 21.
89. Pankratov, D. *Starobuyanskaya Republic*. Retrieved from <http://d-pankratov.ru/archives/10508> (in Russ.)
90. TsDIAUK. F. 358. Op. 1. D. 36.

I. G. Verkhovtseva

THE POLITICIZATION OF GOVERNMENT PEASANTS IN THE RUSSIAN EMPIRE IN 1902 – 1904 AS THE INITIAL STAGE OF THE PEASANT REVOLUTION

In 1902 – 1907 years in European Russia have been mass demonstrations by peasants against the landowners and the government generally. In the early 1990s, a number of historians (V. Danilov, V. Babashkin and others) formulated the thesis that in 1902 a peasant revolution began in Russia, which lasted until 1922 and "forced the state to recognize the special needs and rights of peasants". There was an organizing role in the speeches of the peasants "secular government". It connects it with the manifestations of social activity in land communities. However, among the regions, where in 1905 – 1907 years there have been peasant revolts were such as Right-Bank Ukraine and Bessarabia, who did not know the community in land, but in which, as in the rest of European Russia in 1861, peasant self-government was introduced. The protest actions 1902 – 1907 years peasant governments took an active part. This has allowed the author to admit that "mirskoe self-government" of the peasants, to perform an organizing role in the protests of 1902 – 1907 should see the peasant self-government system and the participation of the latter in the agrarian riots 1902 – 1907 considered the beginning of the peasant revolution.

After analyzing the policy of the tsarist regime against peasant self-government in 1880. The 1890s, the author has come to the conclusion that it is characterized by strengthening bureaucratic control over the peasant self-government activities, on the one hand, and the attempt of conservation estate and corporate traditions in it, on the other. The latter manifested itself, in particular, government support of rural communities, increasing the powers of village meetings. The consequence of this was the arbitrariness of gatherings in the relationship with the local administration.

During the exacerbation of the economic crisis of the early twentieth century gatherings were against the tsarist regime. In 1902 – 1907 years, they have also experienced an active propaganda on the part of the radical left political forces and began to make demands change of the regime. The author concludes that the organs of peasant self-government in a revolution of the early twentieth century began to play the role of territorial and organizing peasant protests framework that allows us to consider the politicization of the peasant self-government in 1902 – 1907 years of the initial stage of the peasant revolution.